

**ГУМАНІТАРНИЙ ФАКУЛЬТЕТ**

**Кафедра «Історія»**

**І.А. Сніжко**

**КУЛЬТУРА ПЕРВІСНОЇ ДОБИ**

*Конспект лекції*

з дисципліни

**«ІСТОРИЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ»**

**Харків 2012**

Сніжко І.А. Культура первісної доби: Конспект лекції. – Харків: УкрДАЗТ, 2012. – 22 с.

Конспект лекції підготовлено відповідно до програми навчального курсу і є складовою навчально-методичного комплексу дисципліни «Історія української культури».

У конспекті лекції висвітлюється перебіг культурного процесу на теренах України в хронологічних рамках від раннього палеоліту до енеоліту. Розглядається становлення етнічного поділу людства, матеріальна та духовна культура давнього населення, витоки і форми первісних релігійних уявлень. Особливу увагу приділено пам'яткам первісного мистецтва, що походять з території України.

Видання призначено для студентів усіх спеціальностей.

Бібліогр.: 14 назв.

Конспект лекції розглянуто та рекомендовано до друку на засіданні кафедри історії 25 листопада 2011 р., протокол №6.

Рецензент

доц. Ю.В. Буйнов

І.А. Сніжко

КУЛЬТУРА ПЕРВІСНОЇ ДОБИ

*Конспект лекції*

з дисципліни

«ІСТОРИЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ»

Відповідальний за випуск Сніжко І.А.

Редактор Решетилова В.В.

---

Підписано до друку 29.02.12 р.

Формат паперу 60x84 1/16 . Папір писальний.

Умовн.-друк.арк. 0,75. Тираж 50. Замовлення №

Видавець та виготовлювач Українська державна академія залізничного транспорту

61050, Харків - 50, майдан Фейєрбаха, 7

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2874 від 12.06.2007 р.

## ВСТУП

Первісний період займає особливе місце в історії людства. Саме цього часу під впливом різноманітних факторів відбулось виділення людини з тваринного світу, були виготовлені перші знаряддя праці, почалось використання вогню і одягу, були споруджені перші житла. В первісній добі бере початок етнічний поділ людства, коли завдяки екзогамії були створені передумови для появи соціальних спільнот з єдиною культурою та мовою.

У цей період почали складатися основи початкової суспільної організації людських колективів, зароджувались ідеологічні уявлення та перші форми людської духовності – релігія, мораль, мистецтво.

Мета лекції – сформуванати уявлення про перебіг культурного процесу на теренах України в хронологічних рамках від раннього палеоліту до енеоліту. Буде розглянуто становлення етнічного поділу людства на основі сучасних наукових знань з антропогенезу, матеріальну та духовну культуру давнього населення, витоки і форми первісних релігійних уявлень. Особливу увагу буде приділено пам'яткам первісного мистецтва, що походять з території України.

### План

- 1 Витоки етнічного поділу людства.
- 2 Етнічні процеси в мисливських суспільствах кам'яної доби.
- 3 Культура і світогляд населення України в давньому кам'яному віці.
- 4 Етнокультурні процеси мезолітичного часу.
- 5 Етнокультурні процеси неолітичного-енеолітичного часу.

### **1 Витоки етнічного поділу людства**

Етнічна приналежність є однією з визначальних ознак людини сучасного типу. Вона не властива безпосереднім предкам *Homo sapiens* – австралопітекам, пітекантропам, неандертальцям.

Зародження етнічного поділу людства тісно пов'язане з процесом антропогенезу.

Етнічна специфіка є соціальною характеристикою людини, але виникла вона на ґрунті властивого *Homo sapiens* своєрідного біологічного механізму відтворення популяції, відомого під назвою екзогамії. (*Екзогамія – заборона шлюбів у межах однієї родинної групи*) Саме екзогамія створила необхідні передумови для появи принципово нових соціальних спільнот з єдиною культурою та мовою.

Рушійними силами розвитку первісного суспільства були два основні інстинкти – продовження роду та харчування. На зорі антропогенезу в общинах архантропів (пітекантропів) та палеоантропів (неандертальців) обидва ці інстинкти реалізовувались в межах одного первісного колективу. Це заважало його нормальному функціонуванню, оскільки у чоловіків виникали конфлікти за володіння жінками. В першу чергу це позначалось на ефективності полювання, оскільки воно залежало від узгодженості дій мисливців.

Первісне стадо було самодостатнім і не потребувало контактів з іншими людськими колективами. Але ендогамність (внутрішні шлюби) створювала загрозу, оскільки заважала нормальній мисливській діяльності, а також призводила до негативних біологічних наслідків через інцест (кровозмішування).

Спроба подолати конфлікт між задоволенням інстинктів продовження роду і харчовим призвела до запровадження певних заборон – табу – на шлюбні стосунки під час активної мисливської діяльності. Неандертальці, скоріш за все, мали і певні харчові табу, що забороняли канібалізм всередині колективу і зобов'язували ділитися їжею.

Остаточна перемога соціального фактора над біологічним відбулась лише після того, як біологічний фактор було винесено за межі виробничого колективу. На зміну ендогамній праобщині неандертальців прийшла екзогамна (зовнішньошлюбна) родова община *Homo sapiens*, члени якої уклали шлюби поза її межами. Заборона шлюбів між родичами зняла шкідливі біологічні наслідки кровозмішування, стимулювала процес антропогенезу. Це стало однією з передумов появи людини сучасного фізичного типу.

До останнього часу вважалось, що *Homo sapiens* з їх екзогамною общиною є продуктом розвитку неандертальців з ендегамною праобщиною.

Завдяки новітнім дослідженням в галузі археології, генетики та антропології встановлено, що неандерталець не був предком людини сучасного фізичного типу. *Homo sapiens* сформувався приблизно 150 тис. років тому в Східній Африці. Близько 130 тис. років тому ранні *Homo sapiens* просунулись на Близький Схід. Саме звідси 40 тис. років тому вони почали заселяти Європу, де в той час мешкали неандертальці. В період між 40 та 28 тис. років тому *Homo sapiens* мешкали в Європі поряд з класичними неандертальцями, очевидно, довгий час конкуруючи з ними. Відсутність спільних генів свідчить, що між ними не було шлюбних контактів.

Археологічно поява *Homo sapiens* простежується за поширенням крем'яної індустрії Оріньяк, яка довгий час існувала паралельно з мустьєрськими крем'яними індустріями неандертальців, в тому числі в Криму. За сучасними даними останні неандертальці на Піренейському, Апеннінському та Кримському півостровах вимерли близько 28 тис. років тому.

Саме поширення властивої суспільству *Homo sapiens* екзогамії мало ще один далекосяжний для людства наслідок – появу перших етнічних спільнот. Вони виникли на завершальному етапі антропогенезу і є наслідком тривалої самоорганізації суспільства з метою ефективного господарювання та безперервного продовження роду. Інакше кажучи, **етнічний поділ властивий лише людині сучасного типу (*Homo sapiens*) і є її видовою ознакою.**

## **2 Етнічні процеси в мисливських суспільствах кам'яної доби**

Праобщина неандертальців була самодостатнім колективом і не мала необхідності контактів з сусідніми групами. На деяких мустьєрських стоянках (печера Крапіна в Хорватії) зафіксовані сліди канібалізму. Це є свідченням того, що члени сусідніх общин взагалі вважались істотами ворожими, позасоціальними. В умовах відсутності контактів з сусідами культурні традиції не

виходили за межі праобщини і передавалися від покоління до покоління, доки існував колектив або його нащадки. Тому археологічні культури епохи мустьє добре простежуються в часі, але погано у просторі. Тобто тривалі в часі мустьєрські культурні традиції, як правило, мають невизначені територіальні рамки.

Починаючи з пізнього палеоліту окремі археологічні культури займають регіони з відносно чіткими кордонами в межах однієї природно-ландшафтної зони. *(Археологічна культура – комплекс подібних пам'яток, що відносяться до одного часу, поширені в певній місцевості та залишені представниками певної людської спільності)*. Ці радикальні зміни сталися завдяки екзогамії, яка передбачала обмін шлюбними партнерами між сусідніми общинами.

Община пізньопалеолітичних мисливців складалась з 20-40 осіб. Щільність населення була низькою, общини мешкали на відстані кілька десятків кілометрів одна від одної. Ізолюючий ефект створювали концентрація населення там, де було вдосталь харчових і сировинних ресурсів, природні перепони, а головне – обмежені можливості пішого пересування. Потужним фактором консолідації общин у первісне плем'я була необхідність обміну шлюбними партнерами. **За своєю суттю плем'я первісних мисливців було найдавнішим протоетнічним утворенням, або протоетносом.**

У процесі екзогамних шлюбних стосунків у межах первісного племені відбувався обмін культурною та мовною інформацією, її уніфікація. Внаслідок цього кожне плем'я ставало носієм власної культурно-лінгвістичної специфіки, тобто набувало рис окремої етнічної спільноти. Отже, **найдавніші етнічні спільноти територіально збігалися зі шлюбними, а етнічні зв'язки сприймалися як родинні.**

Однак дані етнографії та археології свідчать, що культурна специфіка звичайно поширювалась за межі окремого племені і охоплювала територію кількох сусідніх племен, утворюючи так звану «**первісну етномовну неперервність**».

Конкретно культурна неперервність проявлялась в тому, що відмінність у мові та культурі між сусідніми колективами була непомітною. Вона поступово збільшувалась із збільшенням відстані. Природні перепони також були межею як для

культурної неперервності, так і для етнічних спільнот, що утворились на її базі. Слідами цих етнічних спільнот є **археологічні культури**.

Механізм виникнення величезних осередків первісної неперервності передбачав кілька необхідних умов: однорідність природного середовища, єдину модель господарської адаптації, незаселеність регіону. З часом з'являлись локальні варіанти, що пізніше перетворювались на окремі археологічні культури.

Відповідно до природно-зональної диференціації територія України, починаючи з пізнього палеоліту, ділилась на дві культурно-історичні провінції: північну лісостепову та південну надчорноморську степову. Північна зона мисливців на мамонта простягалась з Центральної Європи через схід і південь Польщі, північ України на верхній Дон. В Надчорномор'ї жили мисливці на бізонів та коней. Різні об'єкти полювання вплинули на спосіб життя, ведення господарства, проявившись у своєрідній матеріальній та духовній культурі. Але переважна більшість пам'яток у двох зонах (Мізін, Межирічі, Добранічівка, Гінці, Амвросіївка, Анетівка, Аккаржа та ін.) належать до блоку етнокультурної неперервності **епігравету**. (*Епігравет – культурна традиція кінця пізнього палеоліту Європи, що характеризується поширенням вкладенів до наконечників списів у вигляді мікровістер з притупленим краєм*).

Отже, етнічна диференціація, як одна з визначальних ознак Homo sapiens, є продуктом специфічного механізму відтворення цього виду гомінід, а саме екзогамії. Поява екзогамних общин Homo sapiens в Європі близько 40 тис. років тому археологічно фіксується поширенням перших блоків етнокультурної неперервності верхнього палеоліту (Оріньяк, Солютре, Гравет, Віллендорф, епігравет).

### **3 Культура і світогляд населення України в давньому кам'яному віці**

Найбільш яскравим свідченням зрілості людського суспільства епохи палеоліту була поява мистецтва. Коли в середині 19 ст. перші витвори мистецтва почали входити в науку про минуле людства, складно було уявити глибину перевороту,

який вони викличуть. Невдовзі вони зайняли перші сторінки історії образотворчого мистецтва, потім історія релігії увела їх до свого обігу і почалась боротьба між естетичним та релігійно-магічним тлумаченням походження мистецтва. З'ясувалось також, що палеолітичні зображення мають безпосереднє відношення до історії науки, в них шукатимуть витoki математики, зоології, астрономії. Історію театру і танцю ці зображення також дозволяють починати з палеоліту.

Перші знахідки витворів палеолітичного мистецтва були зроблені в 1830 р., коли у двох печерах у Франції були знайдені кістки з гравійованими зображеннями. Але ні тоді, ні пізніше, коли у 80-ті роки 19 ст. було відкрито печерний розпис, не могли повірити, що ці досконалі зображення зроблені рукою людини – сучасника мамонта. Лише після відкриття зображень на стінах печер у франко-кантабрійській зоні почалось справжнє дослідження палеолітичного мистецтва.

Перші знахідки предметів палеолітичного мистецтва в Україні були зроблені археологом В. Хвойкою на Кирилівській стоянці в Києві в 90-ті роки 19 ст. На сьогодні відомо кілька сотень предметів, що репрезентують досягнення палеолітичної людини в царині ужиткового, образотворчого мистецтва, музики тощо.

Виникнення мистецтва нерозривно пов'язане із світосприйняттям давньої людини. Первісні люди повністю залежали від природного оточення. Потреба пояснити причини існування тих чи інших явищ, намагання вплинути на них, призвела до появи первісних релігійних вірувань та пов'язаних з ними ранніх форм фантастичних уявлень: тотемізму, фетишизму, анімізму, магії.

**Тотемізм** – віра в існування у кожної родової групи спільного предка – тотема. Ним могла бути тварина, рослина, комаха, предмети неживої природи. На тотемну істоту заборонялось полювання. Для тогочасних мисливців характерна віра в існування тісного зв'язку між людьми і тваринами, яка пізніше вилилась в уявлення про зв'язок між певною родовою групою та її тотемом.

**Фетишизм** – культ предметів неживої природи, які наділялися надзвичайними властивостями. Найчастіше фетишем



виступав предмет, з яким пов'язували позитивний вплив на дійсність і який носили з собою як амулет.

*Анімізм* – віра в існування душі як надприродної істоти, властивої людині та предметам, що її оточують, – привів до виникнення різних видів поховального культу.

*Магія* була заснована на переконанні, що подібне заміщує подібне і частина замінює ціле. З промисловою магією пов'язані зображення ран на малюнках та скульптурах тварин: перед початком полювання мисливці «вбивали» зображення майбутньої здобичі.

Релігія та мистецтво, скоріш за все, виникли одночасно. Коли це сталося – питання складне та дискусійне, але встановлено, що поховання та примітивні витвори мистецтва відносяться до мустьєрського часу, тобто пов'язані з неандертальцями.

Усі мустьєрські поховання були розташовані на місцях поселень (Ла Феррасі, Спа, Ле Мустьє, Ла Шапель-о-Сен, Мугарет-ет-Табун, Мугарет-ет-Схул тощо) і знаходились у спеціально виритих для цього заглибленнях. Мерців укладали у позі людини, що спить, – на боці, з підігнутими колінами, зверху прикривали камінням та землею, завдяки цьому рештки не були розкидані тваринами. Наявність поховань свідчить, що зв'язок між членами людського колективу не обривався після смерті – мабуть, існували певні обов'язки, пов'язані з похованням.

На деяких пам'ятках мустьєрського часу знайдено предмети, що не пов'язані з виробничою діяльністю. Це шматки червоної та жовтої вохри, що мають форму олівців (Пеш-дель-Аз, Ла Феррасі), кам'яні плитки з примітивними орнаментальними композиціями, уламки кісток з різьбленими лініями, що утворюють візерунок (Ла Феррасі, Ле Мустьє, Турський Маштал, Віллен, Бачо-Кіро). На території України на стоянці Молодова I в шарі мустьєрського часу знайдено лопатку мамонта з різьбленими лініями, що утворюють орнамент у вигляді зигзага, квадрата, паралельних та схрещених ліній. На верхній площині лопатки нанесено схематичне зображення тварини.

Мистецтво пізнього палеоліту демонструє якісно новий ступінь розвитку людського суспільства. Йому притаманні розвинена міфологічна основа, досконале втілення художніх образів.

Існує два основні трактування пізньопалеолітичного мистецтва. Перше пов'язано з магією, яка була спрямована на забезпечення успіху полювання та розмноження тварин. Друге виходить з припущення про існування розвиненої складної міфологічної системи і вбачає у творах мистецтва ілюстрації до міфів.

В палеолітичному мистецтві тісно перепліталися дві фундаментальні основи існування людей: полювання та організація життя мисливських колективів з особливою роллю жінки. Тому центральні сюжети палеолітичного мистецтва – зображення жінки і звіра.

Вогнище було центром, навколо якого збиралась родина чи господарська група. Жінка, пов'язана з житлом, вихованням дітей, домашнім господарством, вважалась берегинею вогнища, перетворюючись на символ єдності мисливської общини. Завдяки такому соціальному змісту образ жінки-матері набував магічного значення. Зображення тварин - об'єктів полювання чи тотемів – мали забезпечити успіх економічного життя первісних общин.

Мистецтво пізнього палеоліту існувало в кількох формах: декоративно-ужитковій, образотворчій (скульптура, графіка, живопис), музичній.

**Антропоморфні зображення** походять переважно з пам'яток Середньодніпровської групи. На стоянці Мізин знайдені дві відносно великі статуетки, що дуже схематично передають зображення людської фігури. Дві стилізовані статуетки (одна виготовлена з бурштину) походять зі стоянки Добранічевка, п'ять статуеток з бивня мамонта – з Межирічів. Нижні тонкі кінці статуеток слугували для закріплення в підлозі житла (в Мізині одна була знайдена саме в такому положенні). Можна припустити, що вони використовувались як ідоли – магічні захисники житла від злих духів. Зі стоянки Молодова V походять схематичні статуетки та зображення людини, гравійоване на так званому «жезлі начальника».

**Образ звіра** в палеолітичному мистецтві відігравав не менш важливу роль, ніж образ жінки. На території Західної Європи зображення тварин за чисельністю стоять на першому місці. На території України зафіксовані нечисленні зображення. З Мізинської стоянки походять дві невеликі фігурки, що

схематично зображують вовків-собак. На Кирилівській стоянці знайдено фрагмент бивня мамонта з гравійованим малюнком, що зображує птахів та, імовірно, черепаху. Це зображення не пов'язано з контурами бивня, тобто воно мало не декоративне значення. На «жезлі начальника» зі стоянки Молодова V гравійовано зооморфне зображення.

Цікава група зображень походить з Мізинської стоянки. Це 17 статуєток із бивня мамонта, виготовлених дуже ретельно і прикрашених складним різьбленим орнаментом. Вони поділяються на дві групи: «фалічні фігурки» та «пташки», з останніх шість знайдені всередині житла. «Пташки» нагадують обриси птахів з маленькою голівкою, округлим тулубом та довгим пласким хвостом.

Найбільш численна група витворів палеолітичного мистецтва – **прикраси**. Виготовлялись з різних матеріалів (кістки, каменю, мушлі), часто вкривались орнаментом. Зі стоянки Мізин походять два чудові браслети з бивня мамонта. Перший у вигляді широкої пластини з отворами на кінцях. Орнаментовані ділянки розташовані симетрично біля кінців та в середині браслету, сам орнамент виконано дуже чітко, складається з меандру та «ялинки». Другий – браслет, що шумить. Складається з п'яти пластинок, на кінцях кожної – отвори для закріплення браслету на руці. Імовірно, всі п'ять пластинок були скріплені між собою в один браслет (були знайдені разом в одному із жител). Орнамент з рядів «ялинки» та меандру відрізняється чіткими лініями, утворюючи нарядний візерунок.

Підвіски та пластинки з різьбленим орнаментом походять з Мізинської, стоянки Пушкарі I, Гінці. На стоянці Амвросіївка знайдені прикраси-підвіски з мушлі та каменю, намистини з викопних морських лілій.

Дуже цікавою знахідкою є уламок бивня мамонта з Межирічів з вирізьбленим складним малюнком, в якому вбачають план самого поселення.

Орнамент вкривав також предмети, що мали утилітарне значення: гарпун з рогу північного оленя з орнаментом у вигляді зигзага (Молодова V), розпилене вздовж та заглажене ребро мамонта, орнаментовано по всій довжині поперечними

паралельними нарізками (Новгород-Сіверська), два фрагменти бивнів мамонта з нескладним орнаментом (Кирилівська).

Орнамент на палеолітичних виробах не можна розглядати тільки як прикрасу. Він, безумовно, мав якийсь змістовне навантаження. Можливо, ритмічні нарізки є свідомим зародженням рахування та елементарних математичних дій. Можливо орнамент – це спрощені зображення тварин, рослин, людей.

Іноді орнамент не вирізьблювався на кістці, а наносився за допомогою фарби – переважно використовувались червоний, білий, жовтий, чорний кольори. Зі стоянки Молодова V походить плитка зі слідами розпису червоною фарбою, на стоянці Межиріч малюнок червоною фарбою було нанесено на череп мамонта, що був конструктивним елементом житла. На Мізинській стоянці багатий орнамент нанесений на кістки мамонта, що знаходились в одному із жител. Малюнки мають чітко виражений геометричний характер і нерідко аналогічні малюнкам, зробленим в техніці гравіювання. Ці кістки інтерпретуються як культовий музичний комплекс.

Свідченням існування **музичної культури** в палеоліті є зображення людей, що грають на флейті, з гrotів Труа-Фрер та Гурдан, знахідки музичних інструментів на території Франції, Чехії тощо. На українських пам'ятках пізнього палеоліту знайдені музичні інструменти типу флейт та сопілок. «Флейти» з рогу північного оленя з гравіюваним орнаментом у вигляді «ялинки» походять зі стоянки Молодова V, «Флейта» з шару 4 має дату 17 тис. років тому. Вона є найбільш складною поміж всіх, знайдених на території Європи: має серію бокових отворів, що давало можливість відтворювати цілу гаму звуків. На її внутрішньому штучному отворі помітні сліди поперечної перев'язі на одному з боків, що дозволяло змінювати тон звуку. Флейта із гомілки північного оленя знайдена на стоянці Атаки I.

Комплекс ударних інструментів із розфарбованих кісток мамонта знайдено в одному із жител Мізинської стоянки.

Разом із музикою та співом виникло і мистецтво танцю, про що свідчать зображення людей, що рухаються.

Світосприйняття палеолітичної людини знайшло своє відображення в творах мистецтва та в поховальному обряді.

Верхньопалеолітичні поховання свідчать, що в цей час вже склалось уявлення про «країну померлих», де людина буде продовжувати своє земне існування, а для цього їй потрібні знаряддя праці, прикраси тощо.

Поховання оріньякського часу біля Ментони супроводжувались складним ритуалом: людей ховали в одязі, що був прикрашений морськими мушлями, з браслетами та намистом, набраним з хребців риб, мушель та зубів тварин. Померлих засипали мінеральною червоною фарбою. В печері Грімальді юнак і стара жінка поховані на залишках вогнища у скорченому положенні. Скорчені та пофарбовані людські поховання зафіксовані також у Пржедмосте та Дольні Вестонці. Людина з Шанселяда була похована у сидячому положенні. Голови похованих іноді були захищені пласким камінням. В Сен-Жермен-Ла-Ривьер дівчина лежала на невеликому дольмені із каменів, на яких були зображені сцени полювання на бізона.

На унікальному похованні двох дітей на стоянці Сунгир знайдено кілька тисяч прикрас, за розташуванням яких було реставровано одяг похованих. Він складався з обшитих намистинами штанів, сорочки без розрізу спереду, шкіряних мокасинів, пришитих до штанів. Був ще короткий верхній плащ, що скріплювався заколками. Чоловіки носили шапки, жінки – налобні пов'язки і капори.

#### **4 Етнокультурні процеси мезолітичного часу**

Конкретними проявами первісної етнокультурної неперервності **фінального палеоліту та мезоліту** середньої смуги Європи були добре відомі археологам культурні області: постсвідер – від Балтії до Північного Уралу, Дювенсі – від Британії до Десни. В межах кожної з них виділяються окремі археологічні культури (Стар Кар Англії, Дювенсі Німеччини, Коморниця Польщі, Кудлаївка українського Полісся), кордони між якими досить умовні: в порубіжжі більшість пам'яток належить до перехідних типів. Проте різниця між крайніми пам'ятками (наприклад, Стар Кар та Кудлаївка) дуже велика.

На рубежі плейстоцену та голоцену (12-10 тис. рр. тому) відбуваються зміни в природному середовищі, що призвели до

формування ландшафтної зональності. До цього часу люди освоїли землі до узбережжя Льодовитого океану. Припинилось утворення нових блоків етнокультурної неперервності. Міграційні процеси призводили до проникнення в етнічно однорідне середовище етнічно чужого населення. Виникли чіткі культурні кордони між різними етнічними масивами, що не збігалися з природно-ландшафтними. Крім того, посилювався тиск на мисливські суспільства з боку ранніх землеробів Півдня – Балкан та Подунав'я. Тому саме на рубежі плейстоцену і голоцену етнокультурна карта Європи стає дуже строкатою.

В мезолітичний час на територію північної України було спрямовано кілька міграційних потоків із Західної Балтії: носіїв культури Дювенсі, що залишили в Поліссі пам'ятки кудлаївської культури, та носіїв яніславицької культури, які взяли участь у формуванні дніпро-донецької культури.

Мистецтво мезолітичної епохи у порівнянні з палеолітичним виглядає збіднілим та примітивним. Малюнки людей і тварин, зроблені чорною фарбою, відкриті на стінах Баламутовської печери (Чернівецька обл.). На пам'ятках Подністров'я (Молодова V) знайдені вироби з кістки і рогу зі слідами гравійованого орнаменту. Зі стоянки Балин-Кош походять невеликі камінці з системою нарізок та позначок, такі ж предмети знайдено і на Кам'яній Могилі. На плитах Кам'яної Могили також зафіксовані зображення тварин – бика, лані та сцени полювання, датовані мезолітичним часом. Прикраси у вигляді підвісок з мушлі, бурштину, каменю походять зі стоянок Рогалік, Петрівська, Осокорівка Шан-Коба.

Інформацію про антропологічний склад населення та поховальний обряд містять мезолітичні поховання і могильники, які з'являються у цей час.

Одиночне поховання досліджено в гроті Фатьма-Коба, парне – в гроті Мурзак-Коба. На ділянці Дніпровського Надпоріжжя зафіксовано кілька могильників: на Чаплинському із 15 поховань чотири датуються мезолітичним часом; на Волоському – 19 поховань, на Василівському I досліджено 24 поховання з яких три парні (чоловіки). Тут простежується певна уніфікація поховального обряду, що свідчить про існування традицій: померлі лежали на боці в скорченому

положенні, головою на схід, чоловічі поховання засипані червоною вохрою. Поховальний інвентар представлено крем'яними знаряддями праці та прикрасами з мушлі. На Василівському III могильнику зафіксовано 45 поховань, здійснених майже за тим самим обрядом. На Волоському та Василівському III могильниках в кістках кількох похованих знаходились наконечники з кременю та кістки, що свідчить про загибель в бою (отже, в мезоліті вже відбувались збройні конфлікти між людськими колективами).

## **5 Етнокультурні процеси неолітичного-енеолітичного часу**

Протягом наступної неолітичної доби на північ України з заходу котилось ще три міграційні хвилі: носії культур лінійно-стрічкової кераміки (5 тис. рр. до н. е.), лійчастого посуду (4 тис. рр. до н. е.) та кулястих амфор (3 тис. рр. до н. е.).

Внаслідок демографічного вибуху, спричиненого неолітичною революцією, населення із Сирії та Палестини розселилось в Аравію та Північну Африку, з передгір'їв Загросу – в Центральну Азію, Іран, Індію, а неолітична людність з Півдня Анатолії – на захід на Балкани, а звідти – на Північ у Подунав'я та на схід – на Правобережну Україну. Ранньоземлеробська колонізація Європи з Близького Сходу в 8-6 тис. рр. до н. е. відбувалась за принципом «набігаючої демографічної хвилі». Перехід до відтворюючої економіки поліпшував харчування населення і значно збільшував його приріст. Надлишки людності розтікалися у пошуках придатних для обробки земель. Оскільки щільність мисливського населення Європи була в десятки разів меншою, а культурний розвиток набагато нижчим, вони не могли істотно вплинути ні на культуру, ні на антропологію балканських колоністів.

Неолітичні колоністи принесли з собою власну культуру і мову, а головне – навички відтворюючого господарства разом з доместикованими вівцями, козами, пшеницею, ячменем.

Процес неолітичної колонізації Європи складався з кількох хвиль міграцій. Першими з Нижнього Подунав'я на нинішню

Одещину 7 тис. рр. до н. е. прийшли носії гребениківської культури.

Найдавніша неолітична кераміка з'явилась в лісостепу Правобережної України з людністю культури Криш з території Молдови. Змішуючись з автохтонним населенням, її носії створили найдавнішу неолітичну культуру України – бугодністровську (7 тис. рр. до н. е.).

Третя хвиля неолітичних колоністів близькосхідного походження – людність культури лінійно-стрічкової кераміки (6 тис. рр. до н. е.) прийшла на Волинь та Верхнє Подністров'я з середнього Подунав'я через Південну Польщу в обхід Карпат.

В неоліті панували первіснообщинні відносини, які, порівняно з попередніми періодами, характеризуються певними соціальними зрушеннями. Це час племінного ладу, за якого економічною і соціальною основою був матріархальний рід із зародками переходу до батьківського права.

Неолітичне суспільство ще не досягло такого рівня розвитку продуктивних сили, який створив би умови для розшарування суспільства. Колективні могильники, відсутність поховань, які відзначалися б особливим ритуалом чи пишністю, свідчать про рівність усіх членів роду. Знайдені в деяких могильниках кам'яні булави, очевидно, були першими символами влади, що почала зароджуватися.

В неоліті набули подальшого розвитку релігійні уявлення. Посилюється віра у потойбічне життя не лише тілесної людини, а й її душі. Про це свідчать факти часткового чи повного трупоспалення, наприклад, у дунайських племен. Важливо, що при трупоспаленнях виявлено знахідок не менше, ніж при трупопокладеннях. У колективних похованнях дніпро-донецької культури іноді зустрічаються лише черепи померлих членів роду; є припущення, що це частина ритуалу з вшанування предків.

У могильниках та на поселеннях неоліту України виявлено зразки образотворчого мистецтва. У землеробсько-скотарських племен, наприклад, зустрічаються антропоморфні статуетки. На північних територіях Східної Європи відомі зображення людини, вирізьблені з кістки чи дерева. У Маріупольському могильнику виявлено кілька зображень тварин, виконаних у техніці різьблення по кістці. Але справжнім досягненням неолітичної



епохи на території України у галузі розвитку образотворчого мистецтва слід вважати зображення на плитах Кам'яної Могили.

Мальовничий горб Кам'яної Могили, що складається з велетенських брил пісковика, мабуть, привертав до себе увагу мисливців. Його гроти і навіси ховають у собі численні сцени, що включають зображення фігур тварин, людей, різноманітних геометричних композицій тощо.

Значна частина цих зображень зосереджена у так званому Гроті мамонта – вони вкривають його стелю і стіни. Тут є зображення чотирьох биків, що створили оборонне коло, а трохи далі – група з трьох оленів, що йдуть один за одним. Всього в Гроті мамонта налічується до 15 зображень окремих фігур. Очевидно, в даному разі ми маємо справу зі святилищем неолітичного часу. Сюди, на мовчазну гору, з поселень, сліди яких відкрито поблизу Кам'яної Могили, піднімалися лише служителі культури – шамани або жерці – для здійснення таїнства мисливсько-ловецької магії. Мабуть не випадково всі фігури тварин «поранені» якимось гострим інструментом. Ці картини передають процес символічного вбивання диких тварин, що в первісному суспільстві завжди передувало реальному полюванню.

Кам'яна Могила є важливим історичним джерелом для розуміння характеру образотворчого мистецтва і вірувань неолітичного населення України.

**З другою половиною неоліту – початком енеоліту пов'язано остаточне затвердження на території Правобережної України відтворюючої аграрної економіки. З Нижнього Подунав'я та басейну р. Серет 5-6 тис. рр. до н. е. сюди приходять носії культури Кукутені-Трипілля.**

Економічною основою цієї яскравої археологічної культури України було вирощування пшениці та ячменю, а також розведення великої рогатої худоби, кіз, овець, свиней. Орне землеробство трипільців мало перелогову форму. З виснаженням землі трипільці переселялися все далі на схід, внаслідок чого поступово колонізували всі придатні для їхньої землеробської системи чорноземи від Карпат до Дніпра.

Трипільські прямокутні глинобитні житла з дерев'яним каркасом стін та глиняною долівкою демонструють типовий

приклад балканської домобудівельної традиції. На балканське коріння вказують численні глиняні статуетки жінок та типовий посуд, а головне – середземноморський антропологічний тип.

Трипільське землеробське суспільство досягло високого рівня розвитку і стояло на порозі цивілізації. Як відомо, **цивілізацією називають такий рівень соціально-економічного розвитку суспільства, коли виникають міста, писемність і держава.** Величезні поселення – Майданецьке, Тальянки, Доброводи та інші, які нараховують до 3 тис. жител і займають площу 200-400 га, слушно вважаються протомістами. Населення цих племінних центрів з концентричним плануванням, мабуть, перевищувало 10 тис. осіб, однак не мало справжньої міської структури (цитадель, спеціальні адміністративні, громадські та культові будівлі тощо).

Складна знакова система трипільських орнаментів та глиняні конічні фішки і кульки для лічби свідчать, що трипільці стояли на порозі винайдення і поширення письма. Отже, трипільські протоміста і складна знакова система дають підстави вважати Трипілля протоцивілізацією, що зароджувалась паралельно з найдавнішими містами-державами Близького Сходу. Однак переступити поріг цивілізації трипільцям так і не судилося через певні недоліки їх господарської системи та природні негаразди, що спіткали суспільство 4 тис. рр. до н. е.

Екстенсивний характер землеробства, зростання посушливості клімату і, як наслідок, – розширення зони степів створили умови для розвитку відгінного скотарства у трипільському господарстві. Нащадки трипільців 4 тис. рр. до н. е. заселили Полісся, заплави Дніпра, причорноморські степи. Ці події знаменували собою кінець існування трипільської культури, значення якої для стародавньої історії України полягає в тому, що саме з нею пов'язана остаточна перемога відтворюючої економіки на землях України 4 тис. рр. до н. е.

На трипільських поселеннях знайдені численні витвори мистецтва. В першу чергу це вироби з глини: парадний посуд та скульптура. Парадний посуд, виготовлений з якісної глини, добре випалений, вкритий орнаментом у вигляді спіралей та меандру. На початкових етапах розвитку культури орнамент прокреслений, на пізньому – нанесений за допомогою фарби

(білої, червоної, чорної). Зустрічаються також зображення людей і тварин, спіраль інтерпретують як зображення змії.

Серед керамічних виробів важливе місце посідає дрібна пластика – статуетки, що зображують жінок, рідше – чоловіків, тварин (бика, свиню). Антропоморфні статуетки, як правило, стилізовані, але є і дуже реалістичні. Ці зображення, як і орнамент на посуді, мали, скоріш за все, ритуально-магічне значення, пов'язане з культом родючості. Про це свідчить і наявність зерен злаків та крупно мelenого борошна в глині, з якої виготовлені статуетки.

На пізньому етапі розвитку трипільської культури, коли ключову роль починає відігравати скотарство, спрощується домобудування, зменшується кількість розписної кераміки, пластика стає більш стилізованою, її дуже мало.

Поховальний обряд трипільців представлений пам'ятками пізнього етапу існування культури. Усатовський могильник (Одеса) містив поховання під курганными насипами і в ґрунтових ямах. В деяких виявлено багатий інвентар, в тому числі мідні предмети. Софіївський могильник (на південь від Києва) містив поховання за обрядом трупоспалення: рештки поховані в ґрунтових ямах чи в глиняних урнах. Досліджено близько 150 поховань, більшість супроводжував поховальний інвентар: бойові шліфовані сокири-молоти, мідні кинджали, наконечники стріл, крем'яні ножі, прикраси тощо. Подібний до Софіївського могильник було розкопано біля с. Чернин на Дніпрі.

## **Висновки**

Період первісності – найдовший і найважливіший етап в історії людства, коли було закладено фундамент його подальшого розвитку. Складний і ще не до кінця досліджений процес антропогенезу призвів до появи у пізньому палеоліті людини сучасного фізичного типу. Від цієї межі бере початок і процес етнічного поділу людства – через культурну неперервність кам'яного віку до сучасних націй, народів та етносів.

Про здобутки матеріальної і духовної культури свідчать археологічні знахідки, зроблені на пам'ятках України. Вони ілюструють процес розвитку мислення людини, її адаптації до

навколишнього середовища, що змінювалось. Поховання, культові споруди, витвори мистецтва і прикраси розповідають про становлення духовного світу давнього населення.

Від появи перших людей близько 1 млн років тому до завершення енеолітичної епохи на теренах України пройшло кілька великих міграційних потоків, що приносили з собою нові вміння і досягнення. Культурні надбання первісної епохи лежать в основі як загальної культури людства, так і української культури зокрема.

## Питання для самоконтролю

1 Чому етнічний поділ є визначальною ознакою людини сучасного фізичного типу?

2 В чому суть екзогамії як біологічного механізму відтворення людської популяції?

3 Що означає поняття «первісна етномова неперервність»?

4 На які культурно-історичні провінції поділялась територія України в пізньому палеоліті?

5 Де і коли були вперше знайдені пам'ятки палеолітичного мистецтва?

6 Якими були перші релігійні вірування?

7 Якими були основні сюжети палеолітичного мистецтва?

8 Які прикраси знайдені на археологічних пам'ятках палеоліту в Україні?

9 Які свідоцтва існування музичної культури знайдені на пам'ятках палеоліту в Україні?

10 Які зміни в природному середовищі відбулись на рубежі 10 тис. років тому і як вони позначились на способі життя давнього населення?

11 В чому полягають особливості мистецтва мезолітичної доби?

12 Які поховання мезолітичного часу досліджені на території України?

13 Звідки прийшло населення, що залишило пам'ятки гребенеківської, буго-дністровської та культури лінійно-стрічкової кераміки?

14 Яким був суспільний лад неолітичного населення?

15 Які пам'ятки мистецтва землеробсько-скотарського населення неолітичного часу відомі на території сучасної України?

16 Коли на території України з'являється населення трипільської культури і звідки воно прийшло?

17 Що було основою господарства трипільських племен?

18 Якою була структура поселень і як виглядали житла трипільців?

19 Які витвори мистецтва знайдені на трипільських поселеннях?

20 Якими були релігійні уявлення трипільців і які джерела про це свідчать?

21 Яким був поховальний обряд трипільців?

### Список літератури

1 Абрамова З.А. Палеолитическое искусство на территории СССР. – М.-Л., 1962. – САИ А4-3.

2 Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (каменный век). – К.: Наукова думка, 1987.

3 Борисковский П.И. Древнейшее прошлое человечества. – Л., 1979.

4 Вишняцкий Л.Б. История одной случайности, или происхождение человека // *Stratum* / - Кишинев, 1999. - №1.

5 Етнічна та етнокультурна історія України. – К.: Наукова думка, 2005.

6 Залізняк Л.Л. Етнокультурні процеси у пізньому палеоліті та проблема епіграфету // *Археологія*. – 2000. - №2.

7 Залізняк Л.Л. Заселення півночі Східної Європи за даними археології // *Етнічна історія народів Європи*. – К., 2000. – Вип. №5.

8 Монгайт А.Л. Археология Западной Европы. – М., 1973.

9 Семенов Ю.И. Как возникло человечество. – М., 1966.

10 Семенов Ю.И. Завершение становления человеческого общества и возникновение первобытной общины // *История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины*. – М., 1986.

11 Степанчук В.М. Генезис та еволюція кримського палеоліту // *Археологія*. – 1996. - №3.

12 Фролов Б.А. Палеолитическое искусство и мифология // *У истоков творчества*. – Новосибирск, 1978. – С. 106-115.

13 Черныш А.П. О времени возникновения палеолитического искусства в связи с исследованиями 1976 г. стоянки Молодова I // *У истоков творчества*. – Новосибирск, 1978. – С. 18-23.

14 Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка. – К.: Наукова думка, 1965.